

Ольга ХАМЕДОВА

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ НАРАТИВУ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Вип. 2 (36) 2016

УДК 82-32: Олена Пчілка

Хамедова О. Комунікативні стратегії нарративу художньої прози Олени Пчілки; 10 стор.; бібліографічних джерел – 11, мова – українська.

Анотація. У статті досліджено парадигму «автор-наратор-читач» у художній прозі Олени Пчілки. Комунікативні стратегії авторки враховували гендерну ідентичність свогонаратора і читача.

Створено власну модель гіпотетичної читачки («любої читальниці») й оповідачки як прогресивних жінок, які прагнуть до освіти і професійної самореалізації. Іронічний нарратив визначив близькість світоглядних орієнтирів авторки та її читачок, які розвінчували міфи патріархального суспільства.

Ключові слова: гендер, наратив, наратор, читачка.

Український літературний дискурс ХІХ століття все більше привертає увагу сучасних дослідників (Н. Вишневської, А. Гуляк, Л. Дрофань, О. Камінчук, Ю. Хорунжого та ін.), а новітня методологія дозволяє реінтерпретувати літературну класику. Дослідники 1990-х років (Н. Вишневська, Л. Дрофань, О. Камінчук та ін.) відкрили для українського читача замовчувані твори Олени Пчілки й аналізували їх переважно у руслі народницької традиції. Сучасні літературознавці (М. Москальчук, О. Тетеріна) наголошують на «європейськості» письменниці, посилаючись, зокрема, на «вектор її перекладознавчих поглядів» [10, с. 604]. Ці твердження здаються слухними, оскільки учасники Олени Пчілки (М. Драгоманов, Б. Грінченко, І. Франко) називали її «аристократкою нашої літератури», відзначали її прагнення зобразити життя вищих верств і відтворити «розмову освіченого товариства» [10, с. 605].

Якщо українська художня проза першої половини ХІХ століття була переважно оповідною, наслідуючи фольклорні зразки, то українське письменництво другої половини ХІХ століття послідовно шукало нових форм вираження, експериментувало з нарративними формами. Питання про нарративні стратегії Олени Пчілки, про комунікативну природу її творів було порушено ще наприкінці ХІХ століття. Проте реалізація парадигми «автор-наратор-реципієнт» у контексті творчості письменниці залишається поза увагою сучасних дослідників. Тому мета нашої статті – виявити специфіку моделювання образів автора, наратора і читача у творах письменниці.

Повість «Товаришки» Олена Пчілка підготувала для першого жіночого альманаху «Перший вінок» (1887). Як відомо, до нього було включено твори Н. Кобринської, Лесі Українки, Дніпрові Чайки, У. Кравченко та інших. У другій половині ХІХ століття в українській та європейській літературах «жінка перестає бути зображуваною, вона зображує себе сама» [9, с. 250]. Проблематика альманаху репрезентативна щодо зацікавлень прогресивних жінок-письменниць – церуїнація патріархального світу, пошуки гендерної ідентичності в нових умовах, питання жіночої самореалізації в суспільстві.

Повість «Товаришки» присвячена феміністичній проблемі – праві жінок на вищу освіту. Двоє дівчат з українських шляхетних родин позбавлені права на вищу освіту в Російській імперії, тому їдуть навчатися до університету в Цюриху. На початку твору можна відзначити класичне «послідовне повісткування», коли наратор розповідає про минулі події: про походження Люби Калиновської і Раїси Брагової, життя їхніх батьків. Таким чином актуалізується дистанція між наратором та персонажами. Наратив у цьому випадку є «естетично нейтральним» [8, с. 200], за його допомогою автор досягає більшої свободи у веденні оповіді.

Третьюособовий тип нарративу на той час вже утвердився в реалістичній прозі І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка. О. Сінченко справедливо наголошує: «В міметичних літературних теоріях місце автора було чітко окреслене – він є творцем твору і водночас стратегом читацьких інтенцій. Читач, як правило, був носієм емотивного наповнення твору, який він сприймав як відбиток реального життя» [7, с. 68]. Доволі об'єктивними є портрети персонажів, пейзажі, інтер'єри. Цього наратора можна назвати відавторським, бо його характеристики є найбільш авторитетними. Його портрети розкривають певні риси характеру персонажа: «Правда, блиск очей мав у собі щось холодне, усміх гарних уст був ніби погордливо спокійний; рухи в своїй сміливості були трохи різкі, так само як і в голосі її при всій його свіжій гучності бриніла ніби якась металічна нота» [6, с. 139]. Проте абсолютною не можна назвати дистанцію між персонажами та тим, хто розповідає у цьому творі. Також наратор не володіє даром всезнання, адже його знання певною мірою обмежене, він може висловлювати сумніви і припущення: «Катерина Пантелеймонівна, очевидно, гостя...» [6, с. 127].

Автор поступово скорочує дистанцію між наратором і персонажами, коли зауважує «далі наша пара вступила в широкую вулицю...» (підкреслення наше – О.Х.) [6, с.137]. Третьюособовий нарратив поступово набуває суб'єктивних рис, хоча постать оповідача малопомітна, поки він вголос не заявляє про свою присутність у діалозі з читачем: «Коли ж діється та дія, що почалась оце? – спитаєте мене, мої любі читальниці. Думаю, що до якої міри ви вже й угадали і те, і друге» (підкреслення наше – О.Х.) [6, с.146]. Автор свідомо вплітає цей фрагмент, щоб активізувати увагу читачів, посилити ілюзію достовірності. О.Сінченко так характеризує цю комунікативну ситуацію: «Читач як читачу який, чи співбесідник, чи зразковий читач стає складовою авторського задуму художнього твору, його конструктиву» [7, с. 69]. Щоб сприйняти авторське послання, закодоване в тексті, потрібно відтворити образ гіпотетичного читача художнього тексту Олени Пчілки. У.Еко стверджував, що «у самому творі лежить ключ до розуміння оточення, в якому він появився, ключ автентичних кодів комунікату, які відтворюються шляхом його контекстуальної інтерпретації» [2, с.542].

Водночас це звернення до «читальниць» засвідчує гендерну ідентифікацію гіпотетичного читача твору – це жінка, причому інтелегентна, освічена, яка обізнана з історичним контекстом оповіді, з авторським задумом щодо часу і місця дії. М.Зубрицька відзначає, що «саме текстуальні стратегії показують наскільки автор передбачає читацьку аудиторію і наскільки встановлює її компетентність» [5, с. 85]. Потенційні читачки, на думку авторки, підтримують усі прогресивні суспільні рухи, тому з розумінням поставляться і до промовистих коментарів наратора: «яким глухим, патріархальним не було наше маленьке місто...» [підкреслення наше – О.Х.] [6, с.150]. Отже, Олена Пчілка в цьому діалозі засвідчила погляд на свого ідеального читача як на інтелектуальну та творчу особистість.

Наративна стратегія авторки зосереджена на зовнішніх подіях, які рухають сюжет. Письменниця прагнула чітко окреслити характер головної героїні, тому вдавалася до розкриття її думок, почуттів і переживань. Оповідь від авторського наратора про дитинство Люби непомітно змінюється монологом маленької героїні, який за формою є «потокотом свідомості»: «Малиновка – la fauvette, la fauvette, соловей – le rossignol... Красиве слово rossignol...та тільки якось не підходить!.. Соловей, соловейко!.. У Бакая в садку так гарно співають солов'ї... і у нас у хуторі... Славно теж кує зозуля в ліску за хутором: "Ку-ку, ку-ку!.." Як вона може вгадувати, скільки кому год жить?» [6, с. 148]. Таким чином, Олена Пчілка ще у народницько-реалістичну епоху використовує художній засіб, який уже традиційно вважають ознакою модерністського письма. Відзначимо у цьому фрагменті наявність текстової інтерферен-

ції, що «є гібридним явищем, у якому змішані мімізис і дієгезис..., поєднуються дві функції – передача тексту персонажу і власне оповідь (яка здійснюється у тексті наратора)» [11, с.111]. Специфіка обраної форми викладу полягає в тому, що судження оповідача непомітно перетікають у власне мовлення героя.

Водночас, як стверджує Л.Скорина, «оповідь від першої особи... акцентує увагу на образі оповідача; автор тут майже завжди «ховається», і його нетотожність оповідачеві виявляється найчіткіше» [8, с.200]. Проте в цьому випадку постать наратора наближена до автора, адже він акцентує увагу на певних біографічних збігах: «Діється дія коло половини 60-х років у повітовому, ну, скажу вам, у полтавському місті» [6, с.146]. Це місто за своїм описом нагадує рідний Гадяч письменниці. Оповідач розповідає про життя і побут українського дрібномаєткового дворянства, тобто про те, що було добре відомим самій авторці завдяки її походженню. Слушною є думка В.Ізера про те, що «в процесі розгортання тексту в часовій перспективі кожна історична епоха висуває на передній план якісь естетичні домінанти, що закорінені в культурний контекст тієї чи тієї епохи, контекст, у який однаково занурені і автор, і текст, і читач» [5, с.221].

У повісті «Товаришки» виразною гендерною ідентифікацією наратора – це жінка, яка розуміє прагнення дівчат до професійної самореалізації, розвінчує патріархальні стереотипи мешканців провінційного містечка. Як відзначає Х.Стельмах, «Я» наративне є жіночим, коли виявляє свою стать, внутрішні і конкретні знання про буття жінкою» [9, с. 250].

Фіксуємо також певний автобіографізм у змалюванні Люби Калиновської, яка за віком, за походженням і за світоглядом подібна до Олени Пчілки. Головна героїня максимально близька не тільки до авторки з її прагненням провітити народ, але й до гіпотетичної читацької аудиторії (такі ж небайдужі до національної справи інтелігенток): «Хто сказав би, звідки й як склався гурт любителів, котрий почав грати спектаклі, для того щоб на зібрані гроші завести в місті бібліотеку. Де вона й вродилась, тая бібліотека!» [6, с. 151]. Погоджуємося з О.Сінченком, що «принцип упізнання вираженого у творі й ідентифікації себе з героєм твору приносив читачеві естетичне задоволення» [7, с. 68]. Цей тип читача не потребує від автора зайвих пояснень, оскільки вловлює всі авторські інтенції, може «вгадувати» і домислювати певну інформацію.

Можна стверджувати, що авторка враховувала гендерну ідентичність свого наратора і читача, вибудовуючи комунікативну стратегію в інших прозових творах. В оповіданні «Біла кицька» авторка застосовує дві форми викладу: об'єктивний наратив із всезнаючим недієгетичним наратором та суб'єктивний наратив. У формі третьоособового

нарративу розповідається про життя молодого подружжя.

Оповідь чоловіка, пана Миколи, є альтернативною історією одруження та сімейного життя героя. У монологі персонажа перед читачем розкривається традиційний погляд чоловіка на жінку: вона є хитрою спокусницею, у тенета якої потрапив недосвідчений юнак. При цьому пан Микола почувається обдуреним, адже вагітна дружина здається йому вже не такою привабливою. Микола зображений іронічно, це зокрема відчутно у його монологі, коли він вживає недоречно наукову термінологію: «просто навіть дивно, як природа не видумала чого-небудь іншого для появи на світ нових людських індивідів... За віщо робити особи людської прекрасної половини такими не прекрасними, ще й на такий довгий час?» [6, с.292].

Роздуми героя фіксують суспільні і культурні стереотипи щодо поведінки жінок і чоловіків: «Злегка залицятись до панночки не тільки можливо, а це єсть, можна сказати, обов'язок для всякого знакомого молодого хлопця» [6, с.294]. Жінка в уявленні героя є джерелом спокуси, хаосу, її думки і вчинки – нелогічні і небезпечні. Традиційне прочитання оповідання «Біла кицька» засвідчує стійкість патріархальних стереотипів. Дослідники, зокрема А.Гуляк, інтерпретують «чоловічу» версію подій як авторську точку зору, не фіксуючи при цьому авторської іронії: «Студент університету, пан Микола, піддавшись хвилимовим чарам панни Марусі, згубив навіки своє життя» [1, с.112].

Авторка за допомогою оповіді відкриває перед читачем найпотемніші почуття персонажа. Герой провину за своє одруження покладає на кицьку: це через неї він спокусив панночку. Водночас судження оповідача-героя викривають насамперед чоловічі слабкості і вади, таким чином осміюється чоловік. Нарратив дієтичного наратора виявляє визначальні риси характеру героя: егоїзм, самолюбство, безвідповідальність. Н.Зборовська одним із чинників, які впливають на задоволення у жіночій творчості називає «осміювання чоловіка, що стає своєрідним символічним способом повернення жінки у свою власну значущість у негативній ситуації» [4, с. 60]. Відзначимо, що сучасні письменниці (наприклад, Є.Кононенко) часто вдаються до подібного «чоловічого» нарративу, причому він з'являється у тих творах, у яких головним суб'єктом викладу є антигерой, тобто герой з негативними атрибутами.

Біла кицька – це промовиста художня деталь, завдяки якій висміюється слабкий чоловік, не здатний відповідати за власні вчинки. Біла кішка асоціюється у пана Миколи з дружиною («біленька русавочка»). Неодноразово неназваний оповідач коментує події, навіть дискутує з уявними читачами. Авторка надає слово своїм читачам, коли намагається переконати їх у тому, що молодий чоловік відчуває ненависть до кішки: «Ненависть, скажете ви: чого ж уже так, ненависть?! А! Чого?.. Була тому причи-

на...» [6, с. 294]. Таким чином письменниця моделює цей образ відповідно до своїх уявлень про ідеального читача як рівноправного учасника дії, небайдужого до долі героїв, щирого та емоційного співбесідника.

Крім того, зауваження, коментарі оповідача свідчать, що авторка орієнтувалася саме на жіночу аудиторію: «Вам, либонь, цікаво знати, мої любі читательки, про що саме пише пан Микола» [6, с. 289]. Комунікативна стратегія авторки формувала свого імпліцитного читача – жінки, яка співчуватиме героїні і глузуватиме зі «страждань» героя. Оповідачка неодноразово апелює до суто «жіночого» досвіду читачок і виявляє знання психології жінки: «У всій світличці зараз видно отой так званий слід жіночої руки: знаєте, оті серветочки, підкладочки, дрібні оздобы, дрібні жіночі роботки... щось такого... чим жінка зазначає: «Тут я живу, тут моя особа скрасила голу мерзость бурлацької пустки» [6, с. 289].

Відаваторський наратор поділяє сфери інтересів на традиційні жіночі і чоловічі відповідно до суспільних гендерних стереотипів. Авторка зафіксувала патріархальний стереотип про те, що жінки менше цікавляться наукою: «Пан Микола був медик, а ми з вами не дуже розуміємось на тих речах, на його науці» [6, с.289]. Проте значущим здається її уточнення щодо причини такого стану: «Як звісно, то не наша вина...» [6, с.289]. Наратор таким чином акцентує увагу на тому, що жінки не мали права на вищу освіту у Російській імперії. Це авторське зауваження («ми з вами») важливим є також і тому, що свідчить про гендерну ідентичність наратора (оповідачки) і читача («читательниці»).

Отже, Олена Пчілка у своїй художній прозі майстерно вибудувала наратив, поєднуючи суб'єктивну та об'єктивну форми викладу, голоси гомодієгетичного наратора та всезнаючого недієгетичного наратора. Завдяки суб'єктивованій манері розповіді читачі відчувають «емоційну залученість до твору», а авторка досягає «фузії реципієнта з твором» [5, с.325]. Феміністична проблематика повісті «Товаришки» визначала авторські нарративні стратегії: авторка змодельовала образи героїнь та оповідачки відповідно до свого художнього задуму. Очевидно, що альманах «Перший вінок», до якого були включені твори Олени Пчілки, «жіночим» вважався не лише через авторський склад, але й через гіпотетичну читачку аудиторію. В оповіданні «Біла кицька» іронічний нарратив визначає близькість світоглядних орієнтирів авторки та її читачок, які прагнуть розвінчати міфи патріархального суспільства. Своєрідна нарративна форма стала важливим елементом авторської комунікативної стратегії, завдяки якій створено власну модель читача («любої читальниці») як образу прогресивної жінки, яка прагне до освіти і професійної самореалізації. Подальше вивчення проблеми автора і читача у творах українських класиків вважаємо необхідним і перспективним.

Література

1. Гуляк А.Б. Олена Пчілка: Нарис життя і творчості / А.Б. Гуляк. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1996. – 180 с.
2. Еко У. Реторика та ідеологія / Умберто Еко // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 539-549.
3. Ізер В. Процес читання, феноменологічне наближення / В. Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 349-368.
4. Зборовська Н. Феміністичний триптих Євгенії Кононенко в контексті загальноукраїнської проблематики / Ніла Зборовська // Слово і Час. – 2005. – № 6. – С. 57-68.
5. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М.Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
6. Пчілка Олена. Твори / Олена Пчілка. – К.: Дніпро, 1988. – 583 с.
7. Сінченко О.Д. Комунікативні стратегії в теорії літератури: автор, текст, читач: Навчальний посібник / Олексій Дмитрович Сінченко. – К.: Логос, 2015. – 170 с.
8. Скорина Л. Аналіз художнього твору: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей (філологія, літературна творчість, журналістика) / Л.Скорина. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. – 424 с.
9. Стельмах Х. Символіка простору у феміністичній прозі (на матеріалі роману Я.Теманович «Спринт» / Х.Стельмах // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. пр. – К., 2006. Вип. 5. – С.248-254.
10. Тетеріна О. Загальнолітературний вектор перекладознавчих поглядів Олени Пчілки / О.Тетеріна // Літературознавчі студії. – 2012. – Т.35. – С. 604-610.
11. Шмид В. Нарратология / В.Шмид. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

Ольга Хамедова

КОМУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ НАРРАТИВА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ ОЛЕНА ПЧИЛКИ

Аннотация. В статье проанализирована нарративная специфика прозы Олены Пчилки, определены нарративные модели и типы нарраторов. Исследуется специфика моделирования образов автора, нарратора и читателя в художественной прозе Олены Пчилки, определен гендерный аспект данной проблемы.

Доказывается, что коммуникативные стратегии автора включали гендерную идентичность своего нарратора и читателя. Создана собственная модель читателя («дорогой читательницы») и рассказчицы как прогрессивных женщин, которые стремятся к образованию и профессиональной самореализации. Иронический нарратив определил близость мировоззренческих ориентиров писательницы и ее читательниц, которые развенчивали мифы патриархального общества.

Ключевые слова: гендер, нарратив, нарратор, читательница.

Olha Khamedova

COMMUNICATIVE STRATEGIES OF A NARRATIVE ART PROSE OF OLENA PCHILKA

Summary. In article are investigated a paradigm "author- narrator-reader" in art prose of Olena Pchilka. The communicative strategy of the author considered gender identity of the narrator and reader.

Own model of the hypothetical reader is created ("dear reader") and narrator as progressive women who seek for education and professional self-realization.

The ironic narrative has defined proximity of world outlook reference points of the author and his readers, which debunked myths of patriarchal society.

Key words: gender, narrative, narrator, lady reader.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2016 р.

© *Хамедова Ольга Анатоліївна* – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури і компаративістики Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.